

NEOLİBERAL EKONOMİ-POLİTİK DÜZENİN
TARIM POLİTİKALARI ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME

Prof. Dr. M. Kemal AYDIN¹, Mehmet Ali BACAKSIZ²

Özet

Tarım politikası, toplumun ihtiyaçları ile uyumlu ve kesintisiz bir gıda üretimi gerçekleştirilmesini güvence altına almak için, devletin koruma ve destekleme araçlarını kullanarak piyasaya müdahale etmesidir. 18nci yüzyılın son çeyreğine damga vuran Sanayi Devrimi'nin oluşturduğu iklim, tarımsal üretim ve ticaret düzeninin piyasa ilişkilerine tabi olması yani tarımın kapitalistleşmesi sürecini hızlandırınca, bu politikanın doğru kurgulanmasının ne kadar önemli olduğu anlaşılmıştır. Daha sonraları 1980'lerin başından itibaren dünyayı şekillendirmeye başlayan neoliberal ekonomi-politik düzen, koruma ve destekleme mekanizmaları üzerinden yürütülen geleneksel tarım politikasını aşındırıp sadece merkez ülkelerinin çıkarlarına hizmet eden liberal bir tarım politikasını ön plana çıkarmıştır. Günümüzün temel iktisadi sorunu olan açlık ile gıda üretiminin ciddi bir sorgulama yapılmaksızın uluslararası serbest ticaret düzenine dâhil edilmesi anlamına gelen neoliberal tarım politikası arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Neoliberal Ekonomi-Politik Düzen, Tarım Politikası, Yoksulluk ve Açlık.

AN EVALUATION ON AGRICULTURAL POLITICS OF NEOLIBERAL
POLITICAL-ECONOMY SYSTEM

Abstract

Agriculture policy is to intervene the market by using tools of state protection and support unity in order to secure of making real continuous food production which is related with the needs of society. The situation, agricultural production, and commerce are created by Industrial Revolution that marked the last quarter of the 18th century, which is related with market relations, that is the speed of capitalization of agriculture showed how correct this policy is. Later, neoliberal political-economy system which started to shape of the world from the beginnings of 1980s, eroded traditional agricultural policy that is implemented on protection and support mechanisms, and implemented a liberal agriculture policy that is just advantageous for central countries. It seems that, there is a strong causality relationship between neoliberal agricultural policy, which means to make free trade of food production without question, and the starvation which is today's main economic problem.

Key Words: Neoliberal Political-Economy System, Agriculture Policy, Poverty and Starvation.

¹ Sakarya Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü (mkaydin@sakarya.edu.tr)

² İstanbul Vergi Dairesi Başkanlığı, Gelir Uzmanı (mehmet.bacaksiz1@ogr.sakarya.edu.tr)

1. Giriş

En genel anlamı ile *tarım politikası*, tarım malları üretimini sağlam bir zemin üzerine oturtup toplumun gıda ihtiyacının karşılanmasını güvence altına almak için devletin tarım piyasasına müdahale etmesidir. Şöyle de söylenebilir: *Tarım politikası*, gıda üretiminin kesintisiz bir biçimde yürütülmesini sağlamak için devletin aldığı tedbirlerin ve yaptığı düzenlemelerin tamamını kapsamaktadır (daha ayrıntılı değerlendirme için bkz. Ertekin, 2014: 57; Eraktan, 2002: 2-5).

20nci yüzyılın son çeyreğinden itibaren etkili olmaya başlayan *küreselleşme* olgusu, yani *neoliberal ekonomi-politik düzen*, diğer alanlara ilişkin politikaları olduğu gibi, tarım politikasını da ciddi anlamda dönüştürmüştür. Daha açık ifade edelim. 1980’li yıllarda neoliberalizmin hâkim paradigma durumuna gelmesi ile birlikte, yukarıda tanımlamaya çalıştığımız temel amacın [üretimi sağlam bir zemin üzerine oturtup toplumun gıda ihtiyacının karşılanmasını güvence altına alma] önemini yitirdiği görülmektedir. Liberal kapitalist sistemin çevre ülkelerinde, muhtemel sonuçlarına ilişkin değerlendirmeler yapılmaksızın, tarımsal mallar üretimini tamamen piyasa ilişkilerine dâhil etmeyi amaçlayan bir politika tercihi ön plana çıkmıştır.

Bu çalışma, liberal kapitalist sistemin çevre ülkelerinin tarım politikalarının piyasa ekonomisine nasıl eklemlendiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Söz konusu ülkelerin tarım politikalarında yaşanan dönüşüm esas alınarak, işsizlik ve yoksulluk gibi sosyo-ekonomik problemlerin tezahüründe oynadığı rol teşhir edilecektir.

2. Tarım Politikalarının Dönüşüm Süreci

Çevre ülkeleri neden ve hangi koşullar altında böyle bir tercih yapmıştır? Bu sorunun cevabını verebilmek için, uzunca bir parantez açıp küreselleşme öncesi dönemin tarımsal üretim düzenine ve tarım politikasına dair bazı hatırlatmalar yapmak gerekiyor. Öncelikle şunu belirtelim. Tarım üretimi faaliyetleri, 1780’lerde ortaya çıkan *Sanayi Devrimi* ile birlikte tedrici olarak piyasa ilişkilerine dâhil olmaya başlamıştır. *Sanayi Devrimi* öncesinin tarım üretimi, kırsalda yaşayan insanların, piyasa ilişkilerinden bağımsız olarak yürüttüğü emek-yoğun faaliyetlerdir. Bu faaliyetlerin ekonominin diğer özneleri / alanları ile ilişkisi son derece sınırlıdır: toprağı kiralama, yetkili makama vergi verme ve ürününü yerel pazarda diğer ürünlerle değiş-tokuş etme.

Evet, bir kez daha söyleyelim. Tarımsal üretim düzeninin dönüşerek [yani feodalizmi aşarak] kapitalistleşme eğilimi ortaya koyması, *Sanayi Devrimi*’nin ilk aşaması ile bağlantılı bir olgudur. Bununla birlikte, bazı sosyal bilimciler (bkz. Dobb, 1992 ve Fülberth, 2011), tarım üretiminin kapitalistleşmesi sürecinin, çok daha önce, 15nci yüzyıl İngiltere’inde ve Hollanda’ında feodalizmin çözülmesi ile eşzamanlı olarak

başladığını iddia etmektedir (bu konuya ilişkin olarak geliştirilmiş farklı yaklaşımlar için bkz. Sweezy vd., 1984).

Feodalizm, bilindiği gibi, Avrupa’da 5inci yüzyıl ile 15inci yüzyıl arasında geçerli olmuş tarımsal üretim düzenidir. Toprak sahiplerinin topraksız köylülerin ‘artık ürününe’ el koyduğu bu üretim düzeninden, bir sonraki üretim düzenine [yani kapitalizme] intikal eden şu iki unsur önemlidir: toprağın mülkiyetinin özelleşmesi [toprağın metalaşması] ve bununla bağlantılı olarak köylünün mülksüzleşmesi. Mülksüzleşen köylü geçimini temin etmek için şu iki seçenekten birini tercih etmek durumundadır: [a] Mülkiyeti başkasına ait olan toprağı kiralayıp *kendi adına* üretim yapmak. [b] Toprak sahibinin yanında emekçi olarak çalışmak. Kiraladığı toprakta *kâr ve birikim güdüsü* ile tarımsal üretim yapan köylü üretken sermayeyi temsil etmektedir. Üretim sürecinde fiilen çalışanlar ise, diğer mülksüzlerdir. Bu ilişki biçimi, tarımsal üretimin feodalizmi aşarak kapitalistleşmesinin işaret fişeğı olarak kabul edilebilir (Bernstein, 2009: 41-43).

Şunu da hatırlatmak gerekiyor. Feodal dönemin sonlarına doğru yeni araçlar-aletler kullanılmaya ve tarımsal üretim teknikleri geliştirilmeye başlamıştır. Örnek olarak ağaç sabanın yerini demir saban, döven sopasının yerini düven, orağın yerini tırpan almıştır. Diğer taraftan tahıl öğütmede rüzgâr enerjisi kullanımı söz konusu olmuştur. Bu basit ‘pro-teknolojiler’ [teknoloji kullanımı, öğrenilmiş olmakla birlikte henüz yaygınlaşmadığı için, ‘pro’ terimi kullanılmaktadır] sayesinde tahılın toplanması ve işlenmesi kolaylaşmıştır; üretim maliyetleri düşmüştür. Bir başka ifade ile *tarımsal üretimin kapitalistleşmesi süreci* başlamıştır. Daha sonra gelen *Birinci Sanayi Devrimi* ise bu süreci hızlandırmıştır. Şöyle söyleyelim. Kömürün ve buhar gücünün kullanımı bir taraftan verimliliğı artırırken diğer taraftan da ticaret hacmini genişletmiştir [ürünlerin buharlı gemiler ile okyanus ötesine taşınması]. Bu sürecin ilk ürünleri iç pazar için tahıl, dış pazar için yün ve keten olmuştur (Fülberth, 2011: 101-110).

Sanayi Devrimi’nin ikinci aşamasının temel çıktıkları [kimya sanayi, demir-çelik sanayi, elektrik sanayi, petrol], *yenilik* olarak, makine üretimini ve demiryolu yapımını mümkün kılmıştır. Doğaldır ki, bu yeniliklerin tarımsal mallar üretimini ve ticaretini dönüştürücü tesirleri olmuştur. Kimyasal gübre kullanımı ürün verimliliğini, tarım makineleri [traktör, biçer-döver] kullanımı ise emek verimliliğini artırmıştır. Öte yandan demiryolu ağının kurulması tarımsal ticaret hacmini genişletmiştir. Deniz taşımacılığı ve demiryolu taşımacılığı birlikte, Avrupa-dışı coğrafyaların tarım ürünlerinin [tahıl, canlı hayvan] de piyasa ilişkilerine dâhil olmasını sağlamıştır. Daha açık bir ifade ile ulaşım im-kânlarının artması, Amerika ve Avustralya kıtalarını gıda malları ihraç eden iktisadi özneler konumuna taşımıştır. Rekabet gücünü yitiren Avrupalı üreticiler, bir taraftan alternatif ürünlere [meyve- sebze ve süt ürünleri] yönelirken bir taraftan da [sömürgecilik faaliyetlerinin uzantısı olarak] bilhassa Amerika’da ‘plantasyonlar’ yani büyük ölçekli tarım işletmeleri oluşturmaya

başlamıştır. Bu esnada Avrupa'dan Amerika'ya yoğun bir göç olmuştur. Bütün bu gelişmelerin sonucu şudur: *tarımın kapitalistleşmesi*. Bu durum, geçimlik düzeyde üretim yapan³ küçük ölçekli aile işletmelerini de piyasanın talepleri doğrultusunda yeniden yapılanmaya zorlamıştır. Şöyle de söylenebilir: Ekonominin diğer özneleri / alanları ile ilişkisi son derece sınırlı olan aile işletmeleri de kapitalist üretim ilişkilerine yani piyasaya dâhil olmaya başlamıştır (bkz. Bernstein, 2009: 80-85; Fülberth, 2011: 181-190; Sweezy vd., 1984: 185-207).

Şimdi parantezi kapitalizm ve o suali bir kez daha soralım. Çevre ülkeleri 1980'li yılların başlarından itibaren, üretimi sağlam bir zemin üzerine oturtup toplumun gıda ihtiyacının karşılanmasını güvence altına alma hassasiyetinden neden vazgeçmiştir? Ya da: Gıda malları üretimini *tamamen* piyasa ilişkilerine dâhil etmeyi amaçlayan politika tercihi neden ön plana çıkmıştır?

Önce şunu tespit edelim. *Birinci Dünya Savaşı* ve [ardından gelen] *Büyük Bunalım* yıllarında tarım politikası, *temel amaca dönük olarak*, gıda üretimini uluslararası rekabete karşı *koruma* anlayışı ile kurgulanmıştır. Dönem boyunca ülkeler, *dışarıya* karşı *korumacı* politikalar, *içeride* ise *destekleme* politikaları izleyerek tarımsal üretim miktarını artırmaya çalışmıştır. Tarımsal üretim düzenini *yüksek gümrük duvarları* altında devletin verdiği *sübvansiyonlar* şekillendirmiştir. Bir başka ifade ile tarım politikası, *savaş* [ve *bunalım*] koşullarının tehdit ettiği gıda üretimini, *koruma* ve *destek* sağlayarak güvence altına almayı temel gaye edinmiştir (bkz. Aruoba, 2009: 10; Keyder ve Yenal, 2018: 35; Kendir, 2009: 278).

Yüzyılın ortalarına doğru yaşanan *İkinci Dünya Savaşı* diğer sektörleri olduğu gibi, tarım sektörünü de menfi yönde etkilemiştir. Bu durumda doğal olarak, *korumacılığın* düzeyi yükseltilmiştir.⁴ Savaşın ardından, uluslararası tarım düzeni, sistemin diğer ülkelere gıda yardımı yapan ABD'nin denetimine girmiştir. Aslında bu 'yardım'

3. Bu üretim biçiminde hangi malların ne kadar üretileceğini belirleyen temel unsur, ailenin /hane halkının ihtiyaçlarının şekillendirdiği tüketim talebidir. Piyasa ilişkisi yerel düzeydedir; ürünlerin ihtiyacı aşan kısmının başka ürünler ile değiş-tokuş edilmesinden ibarettir. Üretimin ne kadarının *ailenin ihtiyacı için* ve ne kadarının *piyasa için* yapılacağı, temel ekonomik göstergelere, sosyo-kültürel unsurlara ve dış dünya ile kurulan bağlantının düzeyine göre farklılık gösterebilir. Fakat şunu mutlaka vurgulamak gerekir: Ailenin sahip olduğu toprak parçası ve/veya birkaç hayvan, piyasaya olan bağımlılığı azaltmaktadır. Bir başka ifade ile bu tür varlıklar, bir anlamda işsizlik sigortası işlevi görmektedir (bkz. Polanyi, [1944] 2010: 143-144; Aruoba, 1973: 193-195).

4. Savaşın ardından ABD'nin koruma oranlarını düşürüp *uzmanlaşma* ve *işbirliği* temelinde ticareti serbestleştirmeye dönük bazı girişimleri olmuştur. Bu girişimlerin diğer *merkez* ülkeleri tarafından da desteklenmesi üzerine 1947'de *GATT Anlaşması* [*Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması*] imzalanmıştır. Uluslararası ticaretin işleyişini belirleyen bu anlaşma *tarım sektörünü kapsam dışında* bırakmıştır (daha geniş bilgi için bkz. Susam ve Bakkal, 2008: 330; Ay ve Yapar, 2005: 58).

[başta hububat olmak üzere] ABD'nin tarım ürünleri fazlasını eritebileceği bir piyasa oluşturmayı amaçlamaktadır. Gıda yardımı, bir süre sonra *Marshall Planı* kapsamında [tarımsal üretimlerini yeniden yapılandırılmaları için] savaştan zarar görmüş bulunan Batı Avrupa ülkelerine yapılmıştır.⁵ Maksat hâsıl olup bu ülkelerin tarım piyasaları toparlandıktan sonra, gıda yardımı liberal kapitalist sistemin *çevre*'sindeki ülkelere yönelmiştir. Daha doğrusu 1954 tarihli *PL 480 Yasası*'na [*Public Law 480*] istinaden Amerikan hububatı uygun ödeme koşulları ile *çevre* ülkelerine satılmaya başlamıştır.⁶ Bu alış-veriş sonraki yıllarda birçok *çevre* ülkesinin Amerikan hububatına bağımlı hale gelmesine sebep olmuştur (Yenal ve Yenal, 1993: 97-98).

1950'li yılların sonuna doğru, tarım ürünleri ticaretinin belli bir coğrafya içinde serbestleştirildiği yeni bir yapı oluşturulmuştur. *Roma Anlaşması* [1957] ile kurulan *Avrupa Ekonomik Topluluğu* [EEC], bu yapının ilk örneklerinden biridir. *Avrupa Ekonomik Topluluğu*'nun mekanizmalarından biri olan *Ortak Tarım Politikası* [CAP], üye ülkeler düzeyinde, hem üreticilerin gelirini artırmayı hem de gıda güvenliğini sağlamayı amaçlamaktadır.⁷ Tarım ürünleri, üye ülkeler arasında herhangi bir kısıtlamaya ve engellemeye maruz kalmaksızın dolaşabilecektir [serbest ticaret]. Buna mukabil *üçüncü* ülkelere *ortak gümrük tarifesi* uygulanarak üye ülkelerin tarımsal üreticileri uluslararası rekabetin etkilerine karşı korunacaktır (Susam ve Bakkal, 2008: 330-331).

Daha önce belirtmiştik. 1980'li yıllarda etkili olmaya başlayan neoliberalizm, küresel ekonomi-politik düzeni radikal bir biçimde dönüştürmüştür. Tarım politikası da bu dönüşümden payına düşeni almıştır. Şöyle ki: 1990'lı yılların başında *Dünya Ticaret Örgütü* [WTO], sübvansiyonlardan beslenen pazar kapma savaşlarının ciddi bir karmaşaya sebebiyet verdiğini gerekçe göstererek 'tarım ürünlerinin de uluslararası serbest ticaret düzenine dâhil edilmesi' gerektiğine ilişkin bir yaklaşım geliştirmiştir. AB, ABD ve *Cairns Grubu* ülkelerinin [Brezilya, Avustralya, Yeni Zelanda, Arjantin,

5. ABD, savaşın hemen ardından, önce UNRRA [Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi] üzerinden, sonra *kendi adına* [CARE: Her Yere Amerikan Yardımı İçin Birlik] *gıda yardımı* yaparak Avrupa'nın 'yeniden inşa edilmesine' katkı yapmaya çalışmıştır. Bir süre sonra *Marshall Planı* üzerinden yapılan bu yardımlar, daha etkili ve uzun dönemli bir içerik kazanmıştır (Wallerstein, 2009: 229).

6. *PL 480 Yasası* [ve muadili diğer yasalar / programlar] ABD'nin dünya tarım piyasasına hâkim olmak için yürüttüğü stratejiyi maskeleyici hamleler olarak görülebilir. Keza 1971'de dolar ile altın arasındaki bağlantı kopartılarak *Bretton Woods* sisteminin çökertilmesi de bu stratejinin bir parçasıdır (Engdahl, 2013: 34-37). Dönemin Dışişleri Bakanı *Kissenger*'ın 1973'de söylediği şu sözler, ABD için tarımın arz ettiği önemi gösteriyor olması itibarıyla kayda değerdir: "*Petrolü kontrol edersen ulusları kontrol edersin. Gıdayı kontrol edersen insanları kontrol edersin.*"

7. Daha açık ifade edelim. Avrupa Ekonomik Topluluğu üyesi ülkeler, *Ortak Tarım Politikası* [CAP] ile tarım üretimini, ABD kaynaklı fiyat indirimlerine karşı korumayı amaçlamaktadır (Engdahl, 2013: 42).

Kanada ve Kolombiya gibi aşırı miktarda tarım üretimi yapan 20 ülke] iştirak ettiği *Uruguay Toplantısı*'nda bu yaklaşım son derece hararetle bir biçimde tartışılmıştır. Müsait iklim koşullarından ve zengin doğal kaynaklarından ötürü tarımsal üretimde mukayeseli üstünlüğe sahip olan *Cairns Grubu* ülkelerinin yanı sıra ABD bu yaklaşımı desteklemiştir.⁸ Buna mukabil AB ülkeleri ve Japonya geleneksel yani *korumacı* tarım politikalarının sürdürülmesinden yana tavır koymuştur. Yaklaşık on sene devam eden *Uruguay Müzakereleri*'nin son oturumunda katılımcı 125 ülke 'uluslararası serbest ticaret düzeninde tarım istisnasının kaldırılmasını' karara bağlayan *Tarım Anlaşması*'nı [15 Nisan 1994] imzalamıştır⁹ (Keyder ve Yenal, 2018: 36; Ay ve Yapar, 2005: 58-59).

Bu anlaşmanın temel amacı devletin yaptığı müdahaleleri asgari düzeye çekerek tarımsal mallar üretimini ve ticaretini piyasa mekanizmasına dâhil etmektir. Anlaşmanın altına imza koyan her ülke tarım ürünleri ithalatına uyguladığı vergi oranlarını düşürmeyi ve tarife-dışı engelleri kaldırmayı taahhüt etmektedir. Sonuç olarak sanayi ürünleri piyasasının yanı sıra tarım ürünleri piyasası da belli ölçüde serbestleştirilmiş olacaktır. Bu anlaşma, uluslararası düzeyde 'daha rekabetçi bir tarım piyasası oluşturma' amacına hizmet edecek başka bir uygulamayı da hayata geçirmiştir: İhracata dönük tarımsal üretime devletin verdiği sübvansiyonların ve desteklerin sınırlandırılması. Bu uygulamanın doğurabileceği zafiyeti gidermek için de tarım üreticilerine *doğrudan gelir desteği*¹⁰ verilecektir (bkz. Şahinöz, 2000: 290-291).

8.Burada bir arka plan bilgisi verelim. ABD, GATT'ın kuruluşundan başlayıp *Uruguay Müzakereleri*'ne uzanan dönem boyunca, kendi rekabet üstünlüğünü zedeleyeceğini düşünerek tarım sektörünün uluslararası ticarete dâhil edilmesi teklifine sürekli olarak itiraz etmiştir. Daha sonra, neo-liberal ekonomi-politik düzenin başat özneleri olarak ABD kökenli ulus-ötesi şirketlerin, söz konusu rekabet üstünlüğünü pekiştirdiği görülünce bu tavır değişmiştir (Engdahl, 2013: 193).

9. 1984'de başlayıp on sene boyunca devam eden *Uruguay Müzakereleri*'nin son oturumu Fas'ın *Marakeş* şehrinde yapılmıştır. Bu son oturumda oluşan mutabakatın ardından imzalanan *Tarım Anlaşması*, bu nedenledir ki, *Marakeş Şartı* olarak da bilinmektedir (Ay ve Yapar, 2005: 59).

10. Doğrudan gelir desteği iki şekilde verilmektedir. Bunlardan ilki, cari üretimden bağımsız olarak, çiftçinin geçmiş dönemlerde ekip-biçtiği *alan* ve üründen elde ettiği *verim* göz önünde bulundurularak yapılan ödemelerdir. Diğeri ise cari üretim esas alınarak yapılan fark ödemeleri ile telafi edici ödemelerden ibarettir. Liberal kapitalist sistemin *merkez* ülkelerinde politika aracı olarak, daha çok *fark ödemesi* [çiftçinin maliyet temelli bir hesaplama sonucu öngördüğü ürün fiyatı ile piyasada teşekkül eden ürün fiyatı arasındaki farkın devlet tarafından ödenmesi] kullanılmaktadır. Zira bu araç, piyasaya müdahale edilmeksizin, üreticinin gelirini teminat altına almayı mümkün kılmaktadır. Ne var ki ürün fiyatları aşırı oynak olduğu için, bu politika aracını sürekli kullanmak güçlü bir kamu maliyesini gerektirmektedir. *Merkez* ülkeleri, düzenli vergi gelirlerinin beslediği bir 'tarım fonu' oluşturarak bu sorunu çözmüştür. Diğeri politika aracı olan *telafi edici ödemeler* ise, çiftçiyi arz fazlası olan ürünlerden alternatif ürünlere yönlentmeyi amaçlamaktadır. Böyle bir durumda çiftçinin maruz kalabileceği gelir kaybı devlet tarafından telafi edilmektedir (bkz. Şahinöz vd., 2005: 5-8; Keyder ve Yenal, 2018: 203).

Peki, *Uruguay Müzakereleri*'nin son oturumunda imzalanan *Tarım Anlaşması*, tarımsal mallar üretiminin ve ticaretinin küresel düzeyde piyasa mekanizmasına tabi kılınmasını sağlamış mıdır? Ya da bütün ülkelerin geleneksel yani korumacı tarım politikasından vazgeçtiği söylenebilir mi? Evet, *çevre* ülkelerinin kahir ekseriyeti bu anlaşmaya riayet etmiştir, daha doğrusu riayet etmek zorunda kalmıştır. Bu ülkeler bir taraftan tarımsal üretime devletin verdiği destekleri sınırlandırırken diğer taraftan da tarım ürünleri ticaretinin önündeki engelleri büyük ölçüde kaldırmıştır. Buna mukabil bazı *merkez* ülkeleri *teşvik* ve *koruma* temelinde yürütülen geleneksel tarım politikasından vazgeçmiş değildir (Stiglitz, 2018: 27-29).

Bu tuhaf durumu teşhir etmeye çalışalım. Görülüyor ki, *Dünya Ticaret Örgütü* [WTO], *Uruguay Müzakereleri*'nin bir çıktısı olan *Tarım Anlaşması* ile her üye ülkeden, tarım malları ithalatına uyguladığı vergileri düşürmesini ve tarımsal üreticilere verdiği desteği azaltmasını talep etmektedir. Bununla birlikte *merkez* ülkeleri, hem tarımda dışa bağımlı olmayı önlemek hem de mevsim değişiklikleri kaynaklı üretim dengesizliklerini gidermek için, *bu anlaşmaya rağmen*, geleneksel yani *korumacı* tarım politikası izlemeyi sürdürmektedir. Buna mukabil *çevre* ülkelerinin önemli bir kısmı, yukarıda da belirtildiği gibi, anlaşmaya riayet ederek tarım piyasasını serbestleştirmiştir. Tam da bu nedendir ki, *çevre* ülkeleri *işsizlik* temelli sorunlara maruz kalmaktadır. Şöyle ki: Koruma oranları düşürüldüğü ve destekler azaltıldığı için gelirleri düşen tarımsal üreticiler şehirlere göç etmektedir. Firmaların işgücü talebi sabit iken, göçün uzantısı olarak işgücü arzının artması, işsizlik düzeyini yükseltmektedir. Sonuç olarak bu ülkelerde işsizliğin türevi birçok sorun gündeme gelmektedir (bkz. Öztürk, 2014: 37-38).

Çevre'nin 'tarım ürünlerinin serbest ticaret düzenine dâhil edilmesi' sürecini *Dünya Ticaret Örgütü*'nün [WTO] yanı sıra, *Uluslararası Para Fonu* [IMF] ile *Dünya Bankası* [WB] da şekillendirmiştir. Bilhassa IMF'nin, 'yapısal uyum ve istikrar programları' üzerinden yaptığı müdahalelerin bu süreci ciddi ölçüde etkilediği söylenebilir.¹¹ Şöyle ki: IMF, müracaat eden *çevre* ülkesine yapısal uyum ve istikrar programı uyguladığı takdirde likidite desteği vermektedir. Bu program [birçok hususun yanı sıra], tarım ürünleri ithalatına uygulanan vergilerin düşürülmesini, tarımsal girdilere verilen sübvansiyonlar kaldırılmasını, tarım alanına yapılan devlet yatırımlarının azaltılmasını, kısacası ülkenin *koruma* ve *teşvik* temelli geleneksel tarım politikasından vazgeçmesini şart koşmaktadır.¹² Bir başka ifade ile bu program, kredi

11. IMF'nin 'yapısal uyum ve istikrar programları' üzerinden yaptığı müdahale, *çevre* ülkelerinin tarım politikasını *edilgen* bir konuma taşımaktadır. Tarım politikası, hem ülkenin tarihsel-toplumsal koşullarından bağımsız olarak hem de sektörün güçlü ve zayıf yönlerine dair kapsamlı değerlendirmeler yapılmaksızın, genel ekonomi politikasına iliştilmektedir (Şahinöz, 2000: 288).

12. IMF'nin 'yapısal uyum programı' üzerinden Malawi'nin tarım politikasına yaptığı müdahale ibret

talep eden ülkelere, tarım ürünlerinin uluslararası fiyatlarını dayatmaktadır. Diğer taraftan daha önce de belirttiğimiz gibi, *merkez* ülkeleri geleneksel tarım politikasını sürdürmektedir. Bu ülkelerde tarımsal üreticiler, uluslararası fiyat ile yurtiçi fiyat arasındaki farkın kapanmasını sağlayacak düzeyde sübvansiyon edilmektedir. Netice malum: Korumadan [gümrük vergisi] ve devlet desteğinden [sübvansiyon] yoksun bırakılmış *çevre* üreticisi, *merkez*'in 'hormonlu' üreticileri karşısında direnemeyip sahadan çekilmek zorunda kalmaktadır (bkz. Harvey, 2004: 108-110; Arrighi vd., 2004: 59-60; Bernstein, 2009: 107; Krugman, 2010: 100-101; Breger-Bush, 2012: 155).

Çevre'nin tarım üreticilerinin direncini kıran bir diğer unsur, çok-uluslu şirketlerin [MNC] uluslararası piyasayı denetim altında tutma gücünün artmış olmasıdır. Küresel ticaretin yaklaşık yüzde 70'lik bölümü çok-uluslu şirketler arasında cereyan etmektedir. Tarımsal mallar üretimi ve ticareti de 'agri-business' olarak isimlendirilen bu şirketler tarafından yönlendirilmektedir. Vurgu yapalım. Tarımsal üretim sürecinin '*tarladan pazara* uzanan bütün aşamalarında' çok-uluslu şirketlerin hâkimiyeti [yani tekelci gücü] söz konusudur.¹³ Öyle bir güç ki, hem *Dünya Ticaret Örgütü*'nün [WTO] kararlarına hem de *çevre* ülkelerinin politika tercihlerine tesir etmektedir... Birtakım yapay girdileri ve genetiği değiştirilmiş tohumları tedavüle sokmaktadır. *Çevre*'nin insanlarını, metalaştırdığı ve denetim altında tuttuğu gıda ürünleri ile beslenmeye zorlamaktadır (Stedile, 2009: 101-105; Öztürk, 2014: 38-39; Kazgan, 2013: 288-289).

Evet, bu bilgiler, *çevre* ülkelerinin tarım malları üretimini piyasa ilişkilerine dâhil etmeyi amaçlayan politika tercihini, *neden ve hangi koşullar altında* yaptığını ilişkin bir kanaat oluşturmak için yeterli... Şimdi de neoliberal ekonomi-politik düzenin tarım

vericidir. Bu ülke, koşullar müsait olduğu için, 2000 senesinde ihtiyacının çok üzerinde mısır üretir [fazla üretim]. IMF, Malawi'nin ihtiyaç fazlası mısırını depolamasına karşı çıkararak uygun fiyatlardan elden çıkarmasını tavsiye eder ve ileriki senelerde eksik üretim söz konusu olması halinde ithalat ile bunu dengeleyebileceğini belirtir. Malawi yönetimi de bu 'tavsiye' doğrultusunda hareket ederek ihtiyaç fazlası mısırını, tonu 45 dolardan ihraç eder. Ne var ki 2001 senesinde iklim koşulları müsait olmadığı için kötü bir hasat gerçekleşir [eksik üretim]. Bir başka ifade ile ihtiyacın altında mısır üretimi söz konusu olur. Dünya piyasasında mısır, tonu 255 dolardan alınıp satılmaktadır. Dünyanın en fakir on ülkesinden biri olarak Malawi, bu fiyattan ihtiyaç duyduğu kadar mısır ithal edemez ve yüzbinlerce insanın açlık ile karşı karşıya kalır (Boratav, 2004: 143).

13. Tohum piyasasının yüzde 71'ini 7 şirket denetim altında tutmaktadır: Monsanto (yüzde 26), DuPont (yüzde 21), Syngenta (yüzde 8), Limagrain (yüzde 5), Dow AgroSciences (yüzde 4), KWS (yüzde 4) ve Bayer CropScience (yüzde 3). Öte yandan zirai ilaç piyasasının yüzde 75'i 6 şirketin denetimi altındadır: Syngenta (yüzde 20), Bayer CropScience (yüzde 18), BASF (yüzde 13), Dow AgroSciences (yüzde 10), Monsanto (yüzde 8), DuPont (yüzde 6). Aynı şekilde tarım ekipmanları piyasasının yüzde 49'unu 3 şirket kontrol etmektedir: yüzde 25 Deere, yüzde 15 CNH ve yüzde 9 AGCO (daha ayrıntılı bilgi için bkz. Etc Group, 2015).

politikasının sosyal ve iktisadi alana etkilerini tespit etmeye çalışalım.

3. Dönüşümün Sosyo-Ekonomik Etkileri

Birinci etki şudur: Neoliberal düzenin tarım politikası, geçimlik düzeyde üretim yapan küçük ölçekli aile işletmelerinin, kolları her tarafa uzanan kapitalizme rağmen bir şekilde ayakta kalmayı becermiş olanlarını da tasfiye etmiştir.¹⁴ Fakat bu tasfiye, klasik iktisat teorisinin sanayileşme sürecine atf yaparak öngördüğü tasfiyeden farklıdır; kapitalizmin ‘doğal’ gelişim sürecinin tezahürlerinden biri olarak, köylüleri şehirlere taşıyıp ‘proleterleştiren’ yani *tarım işçiliğinden sanayi işçiliğine terfi ettiren* bir tasfiye değildir.¹⁵ Mülksüzleşen köylüleri bu defa, *sanayi işçiliği* değil *işsizlik* beklemektedir (daha kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Başkaya, 2016: 76).

Şunu söylemeye çalışıyoruz: *Koruma* ve *teşvik* temelli tarım politikasından vazgeçişle birlikte, küçük ölçekli aile işletmelerinin zaten zayıflamış olan direnme [rekabet] gücü tamamen tükenmiştir. Bu işletmelerin çalışanları, münasip bir iş bulup geçimini temin etmek için şehirlere göç etmek zorunda kalmıştır. Ne var ki sanayi sektörü, kapitalizmin ‘ilkel birikim’ aşamasında olduğu gibi, şehre gelenlerin tamamını istihdam edecek imkânlarla ve donanıma sahip değildir. Şöyle bir sonuç ortaya çıkar: Neoliberalizmin *çevre*’ye dayattığı tarım politikası, köylü kitlelerini yerinden yurdundan ederek en iyi bildiği işi [çiftçilik] yapamaz hale getirmiştir. Üstelik bu insanların önemli bir bölümüne, şehrin / sanayinin teklif ettiği *başka bir iş* de bulunmamaktadır.

Bir bakıma bu değerlendirmelerin kışkırttığı şu soru ile neoliberal tarım politikasının bir diğer sosyo-ekonomik etkisini teşhir edebiliriz. Neoliberal düzenin dayattığı *tarım politikası* ile günümüzün en yakıcı sorunu olan *yoksulluk* arasında bir nedensellik ilişkisi kurulabilir mi? Bu soruya *Mozayer ve Roudart*’dan (2016: 18-19) istifade ederek şöyle bir cevap verilebilir. Yoksulluk olgusu, neoliberal tarım politikasının oluşturduğu menfi koşullardan ötürü bağımlı bahçesini terk etmek zorunda kalan köylülerin şehirlerde işsiz kalmasının bir sonucu olarak derinlik kazanmaktadır.

14. Geçimlik düzeyde üretim yapan küçük ölçekli aile işletmeleri, geleneksel tarım düzeninin önemli mekanizmalarından biridir. Bu işletmeler sanayi sektörü kaynaklı işgücü talebinin düşük olduğu *çevre* ülkelerinde, oluşan ‘tarımsal işgücü fazlasını’ eritmeyi mümkün kılmaktadır. Öte yandan bu işletmelerin temel hedefi, kapitalizmin mantığına uygun olarak, koşullar ne olursa olsun, ‘kârı maksimize etmek’ değildir (bkz. Âmin, 2009; Kazgan, 2013: 35-39).

15. Evet, 19ncü yüzyılda şekillenen klasik teori, kapitalist gelişmenin geleneksel üretim birimlerini [küçük ölçekli aile işletmelerini] tasfiye edeceğine vurgu yapmaktadır. Teoriye göre köylünün mülksüzleşmesi ilkel sermaye birikiminin ön koşuludur. Gelişen sanayi ihtiyaç duyduğu işgücünü kırsal kesimden temin edecektir; yani sanayi işletmeleri, mülksüzleştiği için emeğini kiralamak mecburiyetinde kalan köylüleri çalıştıracaktır (bkz. Boratav, 1980: 129; Başkaya, 2016: 72-73).

Neoliberal tarım politikasının *dışsallaştırıcı etkisi* devam ettiği sürece *göç* ve dolayısıyla *yoksulluk* artacaktır.

Neoliberal tarım politikasının doğurduğu yoksulluğun bir uzantısı olarak *açlık*, küresel düzeyde yaygınlaşmaktadır. Bilindiği gibi tarım, insan hayatının sürdürülebilmesi için gerekli olan gıda maddelerinin üretildiği sektördür. Bir başka ifade ile insanların beslenme ihtiyacını gideren mallar tarım sektöründe üretilmektedir. Şunu da biliyoruz. Tarihin belli dönemlerinde ve belli toplumlarda gıda maddelerine erişim imkânlarının azaldığı olmuştur. Bunun temel sebebi, toplumun ihtiyaç duyduğu gıda maddeleri miktarı ile ekonominin ürettiği gıda maddeleri miktarı arasındaki dengesizliktir. Bu dengesizlik halini akademik tartışma zeminine taşıyan *Robert Malthus* [1766-1834] olmuştur. Nüfusun geometrik dizi ile buna mukabil gıda maddeleri üretiminin aritmetik dizi ile arttığı varsayımından hareket eden *Malthus* şöyle bir kehanette bulunmuştur. Artış hızlarındaki bu dizi farklılığı, bir süre sonra ihtiyaç-kaynak dengesizliğini karşı konulamaz boyutlara ulaştırıp insanoğlunu ciddi bir açlık sorunu ile karşı karşıya bırakacaktır¹⁶ (bkz. Mankiw, 2017: 241-243; Mozayer ve Roudart, 2016: 33).

İnsanoğlu, teknoloji kullanımını yaygınlaştırıp daha yüksek tarımsal üretim kapasitesine ulaştığı için, *Malthus*'un bu kehanetinin gerçekleşmesine izin vermemiştir. Şöyle söyleyelim: Nüfus artışının yansıması olarak gıda maddeleri talebinde meydana gelen artışlara üretim artışları ile cevap vermeyi mümkün kılan bir ekonomi-politik düzen kurulmuştur. Fakat buna rağmen *açlık* sorunu, her geçen gün biraz daha derinlik kazanarak insanoğlunun geleceğini tehdit etmektedir. Şunu belirtmek gerekir ki, sorunun kaynağı *Malthus*'un öngördüğü 'ihtiyaç-kaynak dengesizliği' değildir; bazı insanların [yeterli gelir elde edemediği için] gıdaya erişim imkânlarının azalmış olmasıdır.

Gıda ve Tarım Örgütü'nün [FAO] oluşturduğu veri tabanı, 2018 yılında yaklaşık 821 milyon insanın 'beslenme yetersizliği' yani 'açlık' sorunu ile malul olduğunu ortaya koymaktadır (FAO, 2019). Diğer taraftan bu insanların önemli bir kısmı Asya [514 milyon] ve Afrika [256 milyon] kıtalarında yaşamaktadır (GHI, 2019). Bu demektir ki, teknolojik gelişmişlik düzeyi *herkese yetecek kadar* gıda üretmeyi mümkün kılıyor olmasına rağmen, her 9 kişiden biri hayatını 'açlık sınırında' sürdürmektedir. O halde soralım. Neden?

Bu sorunun cevabını neoliberalizmin dayattığı tarım politikasına atıf yaparak

16. *Malthus*'un *fazla nüfus* ve *eksik gıda* temelinde yaptığı bu analiz, aslında bölüşüm sorununa vurgu yapmaktadır. Kaldı ki bu karamsar görüş 18inci ve 19uncu yüzyıl sosyal bilimcilerinin çoğunun zihin dünyasına hâkimdir (daha geniş bir değerlendirme için bkz. Piketty, 2014: 17-24).

verebiliriz. Daha önce ifade etmiştik. Neoliberal tarım düzeni, bir taraftan ulusal ekonomileri işlevsizleştirirken bir taraftan da gıda üretimini ‘agri-business’ olarak isimlendirilen çok-uluslu şirketlerin inhisarına bırakmıştır. Bu koşullar altında, doğaldır ki, ihtiyaçlar ile üretim arasındaki ilişkiyi kopartan, yani ‘gıdayı metalaştıran’, sadece kâr aracına dönüştüren süreç ivme kazanmıştır. Çok-uluslu şirketler, gıda üretimi yapan tesisleri genellikle çevre ülkelerinde kurmaktadır; üretimde bu ülkelerin ‘açlık sınırında’ yaşamaya mahkûm edilmiş insanların ucuz emeğini kullanmaktadır.¹⁷ Hedef kitle, yani gıda ürünlerini tüketecek olanlar, neoliberal politikaların zenginleştirdiği imtiyazlı sınıflardır. Çevre’nin yoksul [ya da yarı-aç] insanların vazifesi bu malların üretimini gerçekleştirmektir. Şunu söylemeye çalışıyoruz. *Beslenme yetersizliği* yani *açlık* sorununun sorumlusu, birileri üretirken, hem de *herkese yetecek kadar* üretirken sadece imtiyazlı olanların tüketebildiği bu ekonomi-politik düzendir (bu çerçeveye içinde yapılmış ayrıntılı analizler için bkz. McMichael ve Myhre, 1991: 95-97; Yenal ve Yenal, 1993: 100-105; Çetiner, 2012: 15; Başkaya, 2018: 98-111).

Neoliberal tarım politikası çevre ülkelerini uluslararası ticaret teorileri ile izah edilmesi mümkün olmayan bir konuma itmiştir.¹⁸ Emek-zengini [ve dolayısıyla emek-yoğun malların üretiminde mukayeseli üstünlüğe sahip] olan bu ülkelerin önemli bir kısmı, temel tarım ürünleri bağlamında net ithalatçı durumuna düşmüş ve *gıdaya erişim sorunu* yaşamaya başlamış bulunmaktadır. Nitekim beslenme yetersizliği yani açlık sorununu da, çevre’nin içine düştüğü bu durum derinleştirmektedir. *Tuhaf* olan şu ki, bu sorunu çözmeye yönelik çalışmalar liberal kapitalist sistemin kurumları tarafından yürütülmektedir.¹⁹ Dün açlık sorununu doğuran kurumların bugün açlıkla mücadele

17. Tam da burada, *Lenin*’in 20nci yüzyılın başında yaptığı şu analizi hatırlatmak gerekiyor ([1916] 2014: 96): Kapitalizm, teknik gelişme ile eş-zamanlı olarak açlık ve yoksulluk sorununu çözmüş olsaydı ‘sermaye fazlası’ diye bir sorun olmayacaktı. Fakat şu da bir gerçek ki, böyle bir şey kapitalizmin özüne / doğasına aykırıdır. Zira kapitalist sistem varlığını, eşitsizliğe ve yarı-aç kitlelere borçludur. Sermaye fazlasının yoksulların karnını doyurmak için kullanılması, hem yarı-aç insanların sayısını azaltır, hem de sermaye sahiplerinin kârını düşürür. Öte yandan yoksulluğun yoğun olduğu ülkelerde ücretler düşüktür. Üretimin bu ülkelerde gerçekleştirilmesi kapitalistin kârlılık düzeyini yükseltir.

18. Teori, çevre ülkelerinin tarım ürünlerinde maliyet üstünlüğüne sahip olduğunu söylüyor. Buna rağmen bugün, merkez ülkelerinin çiftçileri çevre ülkelerinin çiftçilerine göre daha düşük fiyatlardan satış yapmaktadır. Bu demektir ki, ürünleri ‘ucuza satabilmek’ için maliyet üstünlüğü yeterli değildir. Devletin yaptığı kaynak aktarımları [sübvansiyonlar], yüksek üretim maliyetine rağmen ‘düşük fiyattan satış yapmayı’ mümkün kılmaktadır. Bu durum, sonuç olarak, çevre ülkelerinin çiftçilerinin rekabet gücünü aşındırmaktadır (Boratav, 2004: 149).

19. *Uluslararası Gıda Politikaları Araştırma Enstitüsü*’nün [IFRPI] 105 ülkeden farklı meslek gruplarına mensup [çiftçi, akademisyen, iş-insanı, siyasetçi] 1000’i aşkın insanla yaptığı anketin bulguları, açlık sorununa en fazla muhatap olanların [yani Asyalıların ve Afrikalıların] liberal kapitalist sistemin kurumları tarafından yürütülen mücadelenin sonuç vereceğinden pek ümitli olmadığını ortaya

stratejisini belirliyor olması manidardır (Karakaş, 2010: 15). O halde şunu söyleyebilir miyiz? Açlık sorunu ile karşı karşıya olanlar, sorgulamayı buradan başlatmalıdır.

Neoliberal tarım politikasının bir diğer sosyo-ekonomik etkisi, tarım ile sanayi sektörleri arasındaki *tamamlayıcılık* ilişkisinin ciddi ölçüde yıpranmış olmasıdır. Bilindiği gibi kalkınma, sanayi sektörünün gelişmesinin / büyümesinin bir sonucudur. Bununla birlikte hiçbir ülke, tarım sektörünü ihmal ederek kalkınmış değildir. Kalkınma sürecinde sanayinin gelişmesi ile tarımın gelişmesi *eşzamanlı olarak* gerçekleşmektedir. Çünkü bu iki sektör arasında *tamamlayıcılık* ilişkisi söz konusudur. Sanayileşmiş ülkelerin aynı zamanda önemli birer tarım ihracatçısı olmaları tesadüfi değildir.

Tarım sektörü sanayi sektörünün ‘hammadde’ ihtiyacının önemli bir kısmını karşılamaktadır. Bu demektir ki, sanayi sektörünün gelişmesi ile bağlantılı olarak, hammadde ihtiyacı artacağı için, tarım sektörü de gelişecektir. Diğer taraftan tarımsal üretim yapılırken bazı sanayi ürünleri ‘girdi’ olarak kullanılmaktadır. Yani tarımsal üretimin artması sanayi üretimini artıracaktır. Gelişmiş bir tarım sektörü, sanayi sektöründe üretilen birtakım girdiler ve tüketim malları için talep oluşturarak söz konusu sektörün gelişmesine imkân verir²⁰ (daha ayrıntılı analiz için bkz. Demirbaş ve Tosun, 2005: 29; Dinler, 2014: 63).

Günümüzde gıda üretiminin önemli bir bölümü, çok-uluslu şirketler tarafından ve *sınai tarım* [endüstriyel tarım] teknikleri kullanılarak yapılmaktadır. Bir başka ifade ile gıda üretiminde yerel işletmelerin ve geleneksel tarımın ağırlığı bir hayli azalmıştır. Genetiği değiştirilmiş tohum, fosil yakıt, kimyasal gübre gibi girdilerin mülkiyetini elinde tutan ve *sınai tarım* tekniklerinin mümkün kıldığı ölçek ekonomilerinden

koymaktadır. Açlık sorununun 2025 senesine kadar çözüleceğini düşünenlerin oranı, Avrupa’da ve Kuzey Amerika’da yüzde 80 düzeyinde iken Asya’da ve Afrika’da [sırası ile] yüzde 40 ve yüzde 30 düzeyindedir (IFPRI, 2018).

20. Şunu da biliyoruz. Bu iki sektör arasındaki *tamamlayıcılık* ilişkisi, sanayinin daha fazla gelişmesine imkân vermektedir. Keza daha 20nci yüzyılın başında *Karl Kautsky*’nin bu meseleye vurgu yaptığını görüyoruz ([1914] 2004: 161-162). Kautsky şöyle diyor: Kapitalizm, sanayi sektörünün tarım sektörüne göre daha hızlı gelişmesini sağlamaktadır. Bu durum, sanayi üretimi için gıda ve hammadde girdisi tedarik etmenin yanı sıra, tüketim talebi de oluşturan tarım sektörünü baskılayarak şu iki sonuçtan birini doğurabilir. Birinci sonuç, tarımdaki düşük büyümenin ve dolayısıyla düşük gelirin sanayi mallarına yönelik talebi daraltmasıdır [‘aşırı üretim’ olgusu ve ani fiyat düşüşleri]. İkincisi ise, tarımın sanayinin ihtiyaç duyduğu girdileri temin etme kabiliyetini yitirmesidir [‘kıtık’ olgusu ve enflasyon]. Aslında olan, iki sektör arasındaki *tamamlayıcılık* ilişkisinin zedelenmesidir. Sanayileşmiş ülkeler, bu zedelenmeyi önlemek için diğer ülkeler ile ticaret hacmini genişletmektedir. Diğer ülkeler, hem ürün fazlasının eritileceği zemini oluşturmaktadır, hem de gıda ve hammadde depolarıdır.

istifade ederek maliyet üstünlüğü kuran çok-uluslu şirketler, gıda üretimini tamamen ele geçirmiştir.²¹ Çok-uluslu şirketlerin ürettiği ‘işlenmiş ve sağlıklı olmayan’ gıda maddeleri, çevre ülkelerinin halkları tarafından tüketilmektedir.

Şunu söylemeye çalışıyoruz: Gıda üretiminde *geleneksel tarım* yönteminden *sınai tarım* yöntemine geçiş, bir taraftan insan sağlığını tehdit ederken diğer taraftan da tarım ile sanayi sektörleri arasındaki tamamlayıcılık ilişkisini zayıflatmıştır. Bu durumu Stedile’den (2009: 101-105) faydalanarak teşhir etmeye çalışalım: [a] Sınai tarım, üretimde işgücüne duyulan ihtiyacı azaltarak işsizlik sorununu derinleştirmektedir. [b] Hasılayı artırmak için kullanılan toksik / zehirli maddeler tüketicilerin sağlığını bozmaktadır. [c] Kimyasal girdilerin sebep olduğu sağlık sorunlarından ötürü organik tarım ürünlerine yönelim söz konusu olmaktadır. Ne var ki yoksul insanların bu ürünlere erişimi kolay olmadığı için, beslenme hakkı eşitsizliği ortaya çıkmaktadır.

4. Sonuç

Bütün bu değerlendirmelerin ortaya koyduğu ilk sonuç şudur: Tarımsal üretimin ve ticaretin piyasa ilişkilerine eklenmesi [tarımın kapitalistleşmesi] sürecini anlayabilmek için, en azından *Birinci Sanayi Devrimi*’ne kadar geriye gitmek gerekiyor. Tarihi bir olgu olarak *Birinci Sanayi Devrimi*, bir taraftan ürün ve emek verimliliğini artırırken diğer taraftan da piyasa için üretim yapma eğilimlerini güçlendirmiştir. Sonuç itibariyle tarımın kapitalist birikim sürecine dâhil olmasını teşvik edici bir ortam oluşmuştur.

İkinci olarak şunu tespit etmiş bulunuyoruz. 20nci yüzyılın ilk yarısında peş-peşe yaşanan *savaşlar* ve *iktisadi buhran*, birçok şeyin yanı sıra, ülkelerin tarım politikalarını da değiştirmiştir. Söz konusu dönem boyunca tarım politikaları, *koruma* ve *destekleme* mekanizmalarının şekillendirdiği bir zemin üzerinde kurgulanmıştır; bilhassa temel gıda maddelerinin toplumun ihtiyacını karşılayacak düzeyde üretilebildiği, ‘kendine yeterli’ ekonomiler oluşturma anlayışı ön planda olmuştur. Ne var ki yüzyılın ikinci yarısında oluşan ve ABD’yi sistemin tepesine oturtan yeni konjonktür bu anlayışı değiştirmiştir. Daha açık bir ifade ile 1950’lerden itibaren, gıda üretimini ve ticaretini piyasa ilişkilerine tabi kılma [yani *tarımı kapitalistleştirme*] sürecini yeniden hareketlendirme arayışları söz konusu olmuştur. 1980’li yıllarda kurulan *neoliberal ekonomi-politik düzen*, bu arayışların aşama-aşama hayata geçirilmesini mümkün kılmıştır. Sürecin en önemli aşaması olarak, *Uruguay*

21. Bu süreci açıklamak için ‘dönüştürme’ ve ‘ikame etme’ kavramları kullanılmaktadır. ‘Dönüştürme’ kavramı ile gıda üretiminin artık *geleneksel tarım* teknikleri değil *sınai tarım* teknikleri kullanılarak yapıldığı kastedilmektedir. Öte yandan ‘ikame etme’ kavramı, *sınai tarım* ile gerçekleştirilen gıda üretiminde artık doğal girdiler yerine yapay girdiler kullanıldığına gönderme yapmaktadır (Goodman vd., 1987, Akt. Yenal ve Yenal, 1993: 96-97).

Müzakereleri'nin son oturumunda imzalanan *Tarım Anlaşması*'ni gösterebiliriz. Çünkü bu anlaşma, *koruma* ve *destekleme* temelinde yürütülen geleneksel tarım politikasından vazgeçicinin hukuki belgesi durumundadır. *Çevre* ülkelerinin önemli bir bölümünün [çıkarlarına uygun olmadığı halde], *Tarım Anlaşması* ile çerçevesi çizilen neoliberal tarım politikasını benimsemesi, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumların oluşturduğu baskı ortamının bir sonucudur.

Üçüncü bir tespit olarak şunu söylemeliyiz. Liberal kapitalist sistemin kurumları tarafından *merkez* ülkelerinin [bilhassa ABD'nin] çıkarlarına hizmet edecek biçimde kurgulanmış olan neoliberal tarım politikası, beslenme yetersizliği yani açlık sorununun temel sebeplerinden biridir. Tuhaf olan şu ki, bu sorun, teknoloji sayesinde herkese yetecek kadar gıda üretimi yapılabiliyor olmasına rağmen yaşanmaktadır. Daha açık ifade edelim. Açlık sorunu, yetersiz gıda üretiminin bir sonucu değildir. Bu sorunu yaşayanlar, işsiz [ya da düşük ücret mukabili çalışmak zorunda] olduğu için gıdaya erişim imkânları sınırlı olan insanlardır. Kaldı ki işsizlik olgusunun derinlik kazanmasının sebeplerinden biri de, neoliberal ekonomi-politik düzenin getirdiği koşullar altında geleneksel *koruma* ve *destekleme* mekanizmalarının önemli ölçüde yıpranmış olmasıdır.

Kaynakça

- Âmin**, Samir (2009), "Dünya Yoksulluğu, Yoksullaşma ve Sermaye Birikimi", **Mülkiye Dergisi**, 33 (262): 89-98.
- Aruoba**, Çelik (1973), "Tarımda Geleneksel - Geçimlik Kesim: Büyüklüğü, Yapısı, İşleyişi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 28 (3): 191-210.
- Aruoba**, Çelik (2009), "Tarım Ürünleri Ticareti: Korumacılık, Kriz", **YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi**, 2 (1): 4-19.
- Arrighi**, Giovanni ve diğerleri (2004), **Sistem Karşıtı Hareketler** [Çeviri: C. Kanat, B. Somay ve S. Sökmen], İstanbul: Metis Yayınları.
- Ay**, Ahmet ve Sinem **Yapar** (2005), "Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 13, s.57-80.
- Başkaya**, Fikret (2016), **Başka Bir Uygarlık İçin Manifesto: Nasıl Üretmeli, Nasıl Tüketmeli, Nasıl Yaşamalı**, İstanbul: Yordam Kitap.
- Başkaya**, Fikret (2018), **Çöküş: Kapitalizmin Nihai Krizi Üzerine Bir Deneme**, İstanbul: Yordam Kitap.
- Bernstein**, Henry (2009), **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri** [Çeviri: Oya Köymen], İstanbul: Yordam Kitap.
- Breger-Bush**, Sasha (2012), **Derivatives and Development: A Political Economy of Global Finance, Farming, and Poverty**, New York: Palgrave Macmillan.
- Boratav**, Korkut (1980), **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

- Boratav**, Korkut (2004), **Yeni Dünya Düzeni Nereye**, Ankara: İmge.
- Çetiner**, Selim (2012), “Gıda Egemenliği mi Dediniz”, **Tarla-Sera Dergisi**, Şubat 2012, s.14-17.
- Demirbaş**, Nevin ve Duygu **Tosun** (2005), “Türkiye’de Tarımın Sanayi ile Entegrasyonu: Ortaya Çıkan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, **ADÜ Ziraat Fakültesi Dergisi**, 2 (2): 27-34.
- Dinler**, Zeynel (2014), **Tarım Ekonomisi**, Bursa: Ekin.
- Dobb**, Maurice (1992), **Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler** [Çeviri: F. Akar], İstanbul: Belge Yayınları.
- Engdahl**, F. William (2013), **Ölüm Tohumları: Genetik Bilimin Arkasındaki Karanlık Oyunlar** [Çeviri: Özgün Şulekoğlu], İstanbul: Bilim + Gönül Yayınları.
- Eraktan**, Gülcan (2002), “Destekleme Sisteminde Değişim”, **Tarım Haftası Sempozyumu**, Ankara: TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası.
- Ertekin**, Meriç Subaşı (2014), **Tarım Ekonomisi ve Tarımsal Politikalar**, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Etc Group** (2015), “Breaking Bad: Big Ag Mega - Mergers in Play Dow + DuPont in the Pocket? Next: Demonsanto?”
[“https://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/files/etc_breakbad_23dec_15.pdf](https://www.etcgroup.org/sites/www.etcgroup.org/files/files/etc_breakbad_23dec_15.pdf).
- FAO** (2019), Dünyada Gıda Güvenliği Beslenme Durumu.
<http://www.fao.org/3/ca5249tr/ca5249tr.pdf>.
- Fülberth**, Georg (2011), **Kapitalizmin Kısa Tarihi** [Çeviri: Sadık Usta], İstanbul: Yordam Kitap.
- Global Hunger Index** (2019), <https://www.globalhungerindex.org/results.html>.
- Harvey**, David (2004), **Yeni Emperyalizm** [Çeviri: Hür Güldü], İstanbul: Everest Yayınları.
- IFPRI** Global Food Policy Report, 2018.
<http://ebrary.ifpri.org/utils/getfile/collection/p15738coll2/id/132273/filename/132488.pdf>.
- Karakaş**, Mehmet (2010), “Küresel Yoksulluğun Öteki Yüzü: Yeni Yoksulluk ve Sosyal Dışlanma”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 12 (2): 1-16.
- Kautsky**, Karl ([1914] 2004), “Ultra-Emperyalizm” [Çeviri: Münevver Çelik], **Conatus Çeviri Dergisi**, 1 (2): 161-166.
- Kazgan**, Gülten (2013), **Tarım ve Gelişme**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kendir**, Hülya (2009), “Küreselleşen Tarım ve Türkiye’de Toprak Reformu”, **Praksis**, Sayı 9, s.277-300.
- Keyder**, Çağlar ve Zafer **Yenal** (2018), **Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük**, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Krugman**, Paul (2010), **Bunalım Ekonomisinin Geri Dönüşü ve Küresel Kriz** [Çeviri: Neşenur Domaniç], İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Lenin**, V. İ. ([1916] 2014), **Emperyalizm: Kapitalizmin En Yüksek Aşaması**

- [Çeviri: Cemal Süreya], Ankara: Sol Yayınları.
- Mankiw**, N. Gregory (2017), **Makroekonomi** [Çeviri: Ömer Faruk Çolak], Ankara: Efil Yayınevi.
- McMichael**, Philip and David **Myhre** (1991), “Global Regulation vs. The Nation-State: Agro-Food Systems and the New Politics of Capital”, **Capital and Class**, Number 43, pp.83-105.
- Mozayer**, Marcel ve Laurence **Raudart** (2016), **Dünya Tarım Tarihi: Neolitik Çağ’dan Günümüzdeki Krize** [Çeviri: Şule Ünsaldı], Ankara: Epos Yayınları.
- Öztürk**, Şinasi (2014), **Yeni Köy Sosyolojisi Tartışmaları: Küreselden Yerele Tarım Politikaları ve Yoksulluk**, İstanbul: Doğu Kitapevi.
- Piketty**, Thomas (2014), **Yirmi Birinci Yüzyılda Kapital** [Çeviri: Hande Koçak], İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Polanyi**, Karl ([1944] 2010), **Büyük Dönüşüm: Çağımızın Siyasal ve Ekonomik Kökenleri** [Çeviri: Ayşe Buğra], İstanbul: İletişim Yayınları.
- Stedile**, J. Pedro (2009), “Çok Uluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı” [Çeviri: Ekin Kurtiç], **Mülkiye Dergisi**, 33 (262): 99-106.
- Stiglitz**, Joseph E. (2018), **Küreselleşme: Büyük Hayal Kırıklığı** [Çeviri: Arzu Taşçıoğlu ve Deniz Vural], İstanbul: Alfa Yayınları.
- Susam**, Nazan ve Ufuk **Bakkal** (2008), “Türkiye’de Tarım Politikalarında Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İİBF Dergisi**, 10 (1): 327-357.
- Sweezy**, Paul ve diğerleri (1984), **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş** [Çeviri: Müge Gürer ve Semih Sökmen], İstanbul: Metis Yayınları.
- Şahinöz**, Ahmet (2000), “Tarım Reformu: Made in IMF”, **H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 18 (1): 287-305.
- Şahinöz**, Ahmet ve diğerleri (2005), “Küreselleşme Sürecinde Türkiye Tarımı”, **Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongre Kitabı: Cilt I**, Ankara: TMMOB ZMO, içinde s.29-51.
- Wallerstein**, Immanuel (2009), **Liberalizmden Sonra** [Çeviri: Erol Öz], İstanbul: Metis Yayınları.
- Yenal**, Deniz ve Zafer **Yenal** (1993), “2000 Yılına Doğru Dünyada Gıda ve Tarım”, **Toplum ve Bilim**, 56 (61): 93-114.